

MIKALOJUS RADVILA JUODASIS IR LDK EVANGELIKŲ BENDRUOMENĖS SUSIKŪRIMAS

Nors Europos Reformacijos centrai ir tikėjosi Žygimanto Augusto apsisprendimo, Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis niekada nesiryžo atvirai pereiti į protestantizmą. Pagrindiniu Lietuvos evangeliškosios bažnytinės reformos vykdytoju Lietuvos valstybėje tapo jo patarėjas ir įtakingiausia karališkosios aplinkos figūra kunigaikštis Mikalojus Radvila Juodasis (1515–1565). Metais už pirmąjį Radvilų protestantų brolių Joną Radvilą vyresnis Juodasis tapo LDK protestantų bendruomenės ir Bažnyčios kūrėju bei aktyviu jos ankstyvosios ideologijos formuotoju. Vos daugiau nei dešimtmetį trukusi Radvilos Juodojo protestantiškoji veikla padėjo pamatus jau nebeutrūkstančiai savarakiškos Lietuvos religinės minties ir religinės kultūros plėtotės istorijai. Radvilos kultūrinės veiklos istorija rodo, jog kunigaikštis buvo pirmas ir vienintelis toks XVI a. LDK didikas, kuris asmeniškai dalyvavo formuojant evangelikų doktriną, bandė daryti įtaką Šveicarijos teologų nuostatoms. Jo dėka tarp Lietuvos ir Šveicarijos teologų kilo pirmasis religinis polilogas. Natūraliai išgyvendamas konfesinės tapatybės paieškas, Radvila Juodasis „nekeitė“ konfesijų, nebuvo ir „liuteronu“ ar „kalvinistu“ tikslia doktrininė šių konfesijų prasme. Europoje reformatų ortodoksija susiformavo tik po Radvilos Juodojo mirties, o LDK ortodoksinė reformatų literatūra ir doktrina stabilizavosi tik nuo XVI a. aštuntojo dešimtmečio.

Kaip ir daugumos Reformacijos protestantų, Radvilos Juodojo atsivertimas buvo palaiapsniui vykęs, bet gana greitai ir rezultatyviai realizavęsis procesas. Radvila Juodasis buvo pažįstamas su Kulviečiu, kuris Karaliaučiuje palankiai minėjo kunigaikštį¹. Kunigaikščio biografo Juzefo Jasnowskio (Józef Jasnowski) spėjimu, būtent Kulvietis galėjo paskatinti Radvilos Juodojo konversiją, kuriai savo ruožtu įtakos turėjo tiek paties Žygimanto Augusto domėjimasis protestantizmu, tiek galbūt ir brolio konversija². Juodasis, kaip ir brolis Jonas Radvila, nestudijavo universitetuose, tačiau iš korespondencijos žinoma, jog jis du kartus lankėsi Vokietijoje, taip pat Austrijoje ir Prahėje. Jozefas Lukaševičius (Jozef Lukaszewicz) nurodė, jog Prahėje Juodasis susipažino su husitų šalininkais ir idėjomis³. Tad savo kelią į konversiją Juodasis pradėjo dar broliui Jonui esant gyvam (iki 1551). 1565 m. Hosijus laiške rašė apgailestaujamas, jog eretikas Radvila nemirė prieš penkiolika metų – taip mažiau būtų nukentėjusi Lenkija ir pusbrolio Radvilos Rudojo dvasia⁴. Tad jau apie 1550 m. kunigaikštis galėjo būti žinomas kaip protestantizmo šalininkas. Tiesa, toks Hosijaus pareiškimas galėjo būti ir

¹ Kunigaikštis Albrechtas Radvilai Juodajam, 1545 m. sausio 2 d. T. Wotschke, „Abraham Culvensis: Urkunden zur Reformationsgeschichte Lithauens“, in: *Altpreussische Monatsschrift*, 42 (3/4), 1905, p. 181.

² J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł, 1515–1565*, Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego z zasiłku Ministerstwa W. R. i. O. P., 1939, p. 194.

³ J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, 1, p. 11. Apie galimą Radvilos Juodojo susitikimą su čekų broliais duoda žinių Radvilos Juodojo sekretorius Janas Mączyński, kuris lydėjo kunigaikštį jo kelionėje į Vieną (1553 m. kovą–liepą). 1558 m. vasario 28 d. laiške pats Mączyński minėjo, kad kelionėje per Čekiją į Moraviją jie buvo draugiškai priimti čekų brolių ir susipažino su jų bažnytine tvarka ir doktrina. Žr.: H. Barycz, „Jan Mączyński leksykograf polski XVI wieku“, in: *Reformacja w Polsce*, 3, 1924, p. 231.

⁴ S. Hosijus Janui Polanko, 1565 m. rugpjūčio 9 d., Lidzbarkas, *Korespondencja Stanisława Hozjusza, kardynata i biskupa warmińskiego*, 3 (1558–1561), *Studia Warmińskie*, Olsztyn, 1980, 17, p. 382.

bendro pobūdžio, nes 1550 m. įvyko pirmasis reformatų sinodas Lenkijoje, Pinčuve, šiuos metus laikant oficialia reformatų bažnytinės organizacijos susikūrimo Lenkijoje pradžia⁵. Tačiau šią aiškesnės konversijos pradžios datą patvirtina ir faktas, jog 1550 m. pabaigoje Juodasis ėmė planuoti Europoje jau išgarsėjusio Bažnyčios reformuotojo Jano Laskio, su kurio gimine palaikė senus ryšius, sugražinimą į Lenkiją⁶.

Jau nuo 1550 m. Radvilos Juodojo aplinkoje buvo evangelikų. Jo gydytoju dirbo Joachimas Zimermanas (Joachim Zimmermann), 1542 m. studijavęs Vitenbergo universitete, o 1549 m. liepą įgijęs laisvųjų menų magistro ir medicinos daktaro laipsnius, kaip ir Kulvietis, Sienos universitete⁷. 1552 m. į Brastą Radvila Juodasis pasikvietė erezija Krokuvoje apkaltintą kunigą Simoną Zacijų (Zacius, Zacjusz, Szymon z Proszowic, apie 1591 m.), netrukus tapusį pirmuoju Radvilos Juodojo Evangelikų bažnyčios Brastoje kunigu, o nuo 1555 m. – pirmuoju LDK Evangelikų bažnyčios superintendantu. Atviras konfrontavimas Bažnyčiai tuo metu dar buvo pavojingas. Radvila Juodasis turėjo žinoti ir išplitusią žinią apie galimą Kulviečio nunuodijimą dar 1545 m., šiam grįžus iš Karaliaučiaus ir vėl pradėjus atvirą protestantizmo skelbimą Vilniuje. Iki pat 1563 m., kada Vilniaus seime stačiatikiai bajorai gavo valdovo privilegiją kitiems krikščionims turėti vienodas teises su Romos katalikais, LDK evangelikai faktiškai neturėjo jokių teisinių apsaugos garantų, kurie dar buvo sutvirtinti 1568 m. Gardino seimo nutarimu, sulyginusiu visų kilmingųjų krikščionių teises⁸. Kita vertus, kaip pastebėjo Jasnovskis, po Barboros Radvilaitės santuokos su karaliumi pripažinimo ir karūnacijos, dviejų svarbiausių pareigybių – kanclerio ir Vilniaus vaivados užėmimo, Radvila įgijo galią atvirai išpažinti nesuderinamą su oficialiąja doktrina tikėjimą⁹.

Istoriniuose katalikų šaltiniuose aptinkami įvardijimai, taip pat neadekvatus religinės konversijos traktavimas, siekiantis ankstyvuosius penktojo ir šeštojo dešimtmečių katalikiškų šalių konvertitus būtinai priskirti grynai liuteronizmo ar net „kalvinizmo“ tipui, sukelia daug istorinių nesusipratimų ir dėl Juodojo atsivertimo. Remiantis istoriniu Radvilos biografo Jasnovskio pateiktu vertinimu, jog Radvila Juodasis 1553 m. Brastoje išleido „liuteroniškus“ katekizmus, o jau nuo 1555 m. susidomėjo Kalvino (Calvin) mokymu, iki šių dienų teigiama, jog Radvila iš liuteronizmo perėjo į kalvinizmą. Ilgainiui gana atsargiai daryti Jasnovskio teiginiai vis labiau buvo eksploatuojami kaip įrodymų nebereikalaujantys kunigaikščio konfesinio identiteto apibūdinimai. Pastarieji iš tiesų yra per daug apibendrinti ir istoriniu bei doktrininiu požiūriu klaidinantys, lemiantys prielaidas apie konfesijos „keitimus“, kurių iš tiesų nebuvo. Įvairiuose dokumentuose išliko nuorodų į Radvilos Juodojo „liuteroniškumą“, kurios jokia būdu negali būti patikima Radvilos Juodojo pažiūrų etikete. Katalikų žodyne šis universalium „eretiko“ sinonimu tapęs įvardijimas buvo taikomas visiems tuometiniams Reformacijos judėjimams apibendrinti¹⁰. Tokie ne tik Radvilos Juodojo, bet ir kitų LDK asmenų „liuteronizmo“ paliudijimai dažniausiai visiškai nereikia liuteronizmo doktrininė prasme, o yra tik nuoroda į bet kokią tuometinę Bažnyčios mokymo neatitinkančią poziciją ir evangelizmą, kurio identitetas ir identifikaciniai terminai dar tik formavosi. Radvilos kultūrinės veiklos istorija rodo, jog kunigaikštis asmeniškai ir neformaliai nuo pat 1550-ųjų iki mirties domėjosi religiniais klausimais ir darė įtaką LDK evangelikų doktrinai. Juodasis, be abejo, nebuvo teologas, tačiau jo konversija buvo

⁵ Acta synodalia ecclesiarum, 1, p. 1–2.

⁶ J. Jasnowski, Mikołaj Czarny Radziwiłł, 1515–1565, p. 196.

⁷ M. Chachaj, „Studenci z Rzeczypospolitej w murach dawnego uniwersytetu Sieneńskiego (do 1573 roku)“, in: *Z dziejów Europy wczesnowożytnej*, pod redakcją Jacka Wijaczki, Kielce, 1997, p. 18; J. Lachs, „Kronika lekarzy krakowskich do końca XVI wieku“, in: *Archivum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce*, 1910, 12, p. 142.

⁸ I. Lukšaitė, Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje: XVI a. trečias dešimtmetis–XVII a. pirmas dešimtmetis, Vilnius, 1999, p. 323.

⁹ J. Jasnowski, Mikołaj Czarny Radziwiłł, 1515–1565, p. 195.

¹⁰ S. Hosijus V. Protasevičius, 1560 m. gegužės 21 d., Viena, *Korespondencja Stanisława Hozjusza, kardynała i biskupa warmińskiego*, 3 (1558–1561), *Studia Warmińskie*, 17, Olsztyn, p. 316.

nuoširdi ir karšta, kaip rodo jo korespondencija su Vakarų protestantais – akivaizdžiai paremta bet kokios ortodoksijos apribojimų kritika ir nepriklausoma religine pozicija. Nėra teisinga ją traktuoti, kaip dažnai daroma, politinės naudos aspektu (tokios naudos konversija iš tiesų jam neatnešė). Kunigaikščio kurtai LDK Evangelikų bažnyčia ir pačioms Radvilos pažiūroms būdingas atvirumas bei heterodoksiškumas, natūraliai išgyventos konfesinės tapatybės paieškos, bet ne konfesijų keitimas. Nėra abejonės, jog Radvilą reikia laikyti konvertavusiu kartą, o ne tris kartus, ir žvelgti į jo konversiją bei išpažinimo formavimąsi kaip į procesą, kuriame nebuvo staigių ir radikalių lūžių.

Paliudytų žinių apie protestantiškų apeigų organizavimą Radvilos dvare Brastoje yra nuo 1553 m. Pernelyg schematiškas pirmojo LDK Reformacijos idėjų sklidimo etapo siejimas su liuteronizmu (kaip ir antrojo su kalvinizmu) lėmė tai, jog ir Radvilos Juodojo pradėta kurti Bažnyčia bei pamaldos istoriografijoje vadinamos „liuteroniškomis“, nurodant, kad netrukus jos virto „kalvinistiškomis“. Reformacijos istorikė Ingė Lukšaitė Radvilos dvarų pamaldų pobūdį įvardija skirtingai. Jos teigimu, „protestantiškas“ pamaldas Radvila Juodasis 1553 m. pradėjo Brastoje, netrukus, apie 1556–1557 m., vykusias pamaldas kunigaikščio dvare Vilniuje tyrinėtoja vadina „liuteroniškomis“, o jau nuo 1557 m., Lukšaitės teigimu, Radvila „aiškiai pasuko į kalvinizmą“¹¹. Mūsų manymu, ankstyvosios Radvilos Bažnyčios pobūdžio skirstymas į liuteronišką ir kalvinistišką nėra tikslingas. Teisingesnis pirmasis istorikės apibūdinimas „protestantiškos pamaldos“ (pačių konvertavusių asmenų teigimu – „evangeliškos“ arba „krikščioniškos“), kuris turėtų būti taikomas ir Vilniaus pamaldų pradžia nusakyti, tuo labiau kad sykiu pripažįstama, jog ir 1556 m. Vilniaus dvare „jau dirbo evangelikų reformatų pamokslininkai“¹². Trejų metų laikotarpis tarp Brastos ir Vilniaus pamaldų nerodo kokio nors staigaus Radvilos pažiūrų kitimo, o tik doktrinos formavimo paieškas. 1553–1556 m. Juodasis nebuvo didesnis „liuteronas“ nei 1557-aisiais. Jis taip pat, kaip ir visa kuriama LDK Evangelikų bažnyčia, nebuvo priėmęs nei liuteroniškos, nei helvetų konfesijos. Ankstyvųjų Brastos ir Vilniaus pamaldų tikslas buvo ne atspindėti kokį nors „liuteronišką“ ar net „kalvinistišką“ tipą, bet pademonstruoti jų evangeliškąją reformą, atmetančią katalikiškąją sakramentų ir mišių aukos sampratą, kurią vėliau savo laiške Lipomanui pats Radvila labai kritikavo.

Pirmasis žingsnių prieš Radvilos Juodojo reformacinę veiklą ėmėsis ir į karalių 1554 m. dėl to kreipęsis Hosijus nesulaukė jokių kunigaikščio veiklos stabdymo rezultatų. Radvilos pamokslininko Zacijaus veiklos Brastoje nepavyko uždrausti ir Lucko vyskupui Valerijonui Protasevičiui (Brasta priklausė Lucko vyskupijai). 1554 m. balandį vykusiame Katalikų bažnyčios sinode Janove jis bandė patraukti Zacijų į teismą, tačiau turėjo galimybę tik Zacijui nedalyvaujant jį paskelbti eretiku¹³. Lucko vyskupas pats bandė kreiptis į Radvilą Juodąjį, tačiau iš kunigaikščio susilaukė tik grasinimų. Apie Radvilos pamaldas Brastoje šiek tiek informacijos duoda Pohibelio laiškas kunigaikščiui Albrechtui 1554 m. gegužės 4 d. Kadangi šis dažnai nurodomas svarbus laiškas beveik visur cituojamas, skirtingai pateiksime platesnį jo ištraukos vertimą¹⁴: „...[Radvilos] bažnyčioje ceremonijos vyksta lenkų kalba, kad kiekvienas abiejose valstybėse suprastų. Nors dabar ir ramu, šiek tiek anksčiau buvo baisi sumaištis, tačiau visi (išskyrus dvasininkus) jį garbino už bažnyčių reformavimą. Tuo nepatenkintas Lucko vyskupas jam net parašė, bet atsakyme Radvila jam tik grubiai lenkiškai pagrasino imsiąsis jėgos, jei laikui bėgant bus bandoma kaip nors panašiai trukdyti. Tarp jo tarnų yra keletas, kurie su mūsų kunigais nesileidžia į kalbas. Jis tikrai Nyderlanduose liepė atvaizduoti Martiną Liuterį dideliame aksominiame gobelene sykiu su mirusiu didžiai pagarbintu kurfiurstu

¹¹ I. Lukšaitė, *Reformacija...*, p. 262.

¹² *Ibid.*, p. 290.

¹³ J. Jasnowski, Mikołaj Czarny Radziwiłł, 1515–1565, p. 197–198.

¹⁴ Kai kurių šio laiško frazių vertimas yra sulaukęs net mokslinės polemikos, žr.: R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis*, Vilnius, 2002, p. 253.

vaizduojant Kristaus krikštą per Joną Jordane, ir įsakė jį pakabinti didžiojoje menėje, kurioje Jo Didenybė kiekvieną dieną pasirodo¹⁵.

Šis Pohibelio laiškas suteikia įvairios informacijos. Jame minimas gobelenas, kuriame tarp kitų elektorių buvo pavaizduotas ir Liuteris (Luther) bei kurfiurstas Jonas Frydrichas (ką tik, 1554 m., miręs), jokių būdu neleidžia daryti išvados, kad Radvilos Juodojo Bažnyčia buvo liuteroniška. Gobelenas buvo iškabintas ne kaip kulto objektas, bet kaip madinga ir brangi dvaro interjero puošmena. Radvila prabangų gobeleną su pasididžiavimu pakabino karaliaus Žygimano Augusto viešnagės jo dvare proga, menėje, kurioje kas dieną karalius būdavo, žinodamas, kad Augustas pats turėjo jau Žygimanto Senojo ir Bonos Sforcos (Sforza) pradėtą kaupti ypač brangią gobelenų, kuriuos vertino, kolekciją. Karaliaus kolekcijoje dauguma gobelenų buvo išausti Flandrijoje ir taip pat sukurti biblinėmis temomis¹⁶. Tendencijos biblinių siužetų drobėse vaizduoti Bažnyčios reformuotojus, kaip grįžtančius prie krikščionybės ištakų, buvo labai išplitusios Reformacijos mene. Radvilos Juodojo gobelenas buvo išaustas pagal Luko Kranacho (Lucas Cranach) jaunesniojo paveikslą „Kristaus krikštas Jordane“¹⁷. Natūralu, kad viešai pasukęs į protestantizmą, konversiją kunigaikštis sumanė pademonstruoti ir naujo tipo meno kūriniais. Juodasis pasižymėjo išskirtinių madingų ir Vakaruose pagamintų puošmenų pomėgiu: pavyzdžiui, turėjo islamiškais motyvais, išpopuliarėjusiais XVI a. pradžios Europos ir Italijos kultūroje, puoštus šarvus, laikomus vienais puošniausių to meto Europoje.

Pohibelio laiške yra ir įdomių žinių apie tai, jog Radvilos Juodojo pamaldos vyksta, kaip galima suprasti, nusavintoje iš katalikų bažnyčioje, o lenkų kalbą Juodasis pasirinkęs tam, kad visi suprastų. Galima tikėti laiško autoriaus žodžiais apie Radvilos aroganciją vyskupo atžvilgiu, demonstruotą katalikų hierarchams ir vėliau. Tai rodo, kad kunigaikštis jautėsi drąsus ir tvirtai apsisprendęs dėl reformuotos bažnyčios. Kitame savo tų pačių metų gegužės laiške Pohibelis taip pat rašė, jog Juodasis įvairiomis viešomis priemonėmis rodo savo konversiją. 1554 m. gegužės 31 d. laiške Prūsijos kunigaikščiui Albrechtui Pohibelis pranešė, kad Vilniaus vaivada laikosi savo pozicijos Bažnyčios atžvilgiu, daro ką nori, neklauso kunigų ir mini Liuterio mokymą¹⁸. Liuteris buvo neabejotinai Radvilos gerbiama figūra. Tačiau tai, kad jau ankstyvoji Radvilos Juodojo pradėta kurti LDK protestantų bendruomenė skyrėsi nuo to, ką galima būtų vadinti liuteronizmu, suprato ir patys katalikai. Lukas Podoskis Varmės vyskupui Hosijui jau 1553 m. gruodį apie Radvilos Juodojo veiklą Brastoje pranešė: „Bet visai kitoks veidas yra Brastos bažnyčios, kurioje gimsta ne liuteroniška, bet kažkokia nauja sekta. Šį nepakenčiamą ir prakeiktą užkratą sėja Simonas iš Prošovico [Simonas Zacijus – D. P.], neabejotinas ir žinomas eretikas. Jam ministrauti padeda kažkoks Simonas, pranciškonų atskalūnas, bei Piekarskis. Ten jau kažkoku nauju būdu laikomos mišios, į kurias žmonės kviečiami ne tik iš miesto, bet ir iš kaimyninių vietovių“¹⁹.

¹⁵ B. Pohibelis hercogui Albrechtui, 1554 m. gegužės 4 d., Brasta, T. Wotschke, „Abraham Culvensis...“, p. 200.

¹⁶ I. Kuizinienė, „Vakarų Europos gobelenai LDK valdovų ir didikų dvaruose“, in: *Acta Aca-demiae Artium Vilnensis, Vilniaus dailės akademijos darbai*, 14, 1998, p. 36.

¹⁷ Informacija apie Radvilos Juodojo gobeleną yra ankstyviausioji žinia apie LDK didikų dvaruose buvusius Vakarų Europos gobelenus ir Luko Kranacho darbų populiarumą tarp Radvilų. Tai atspindi Radvilos Juodojo ryšius su imperatoriaus dvaru ir Vokietijos kunigaikščiais. Pats kurfiurstas Jonas Frydrichas, pavaizduotas gobelene, turėjo savo audimo dirbtuves nuo 1535 m. Kaip rodo XVII a. (1657) sudarytas Boguslavo Radvilos inventorinis sąrašas, Radvilų giminėje buvo net 24 Luko Kranacho paveiksai ir portretai. Tiesa, egzistuoja ir spėjimas, jog Radvilos gobelenas galėjo būti išaustas ir paties Radvilos gobeleno dirbtuvėse, kuriose dirbo meistras iš Flandrijos Van der Hahenmuelis, žr.: L. Šatavičiūtė, „Profesionaliosios lietuvių tekstilės ištakos“, in: *Menotyra*, 1996, 1, p. 4.

¹⁸ R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis*, Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2002, p. 253.

¹⁹ Lukas Podoskis S. Hosijui, 1553 m. gruodžio 28 d. Knišinas, *Stanislai Hosii epistola*, 2, p. 388. Laiške šalia Zacijaus tikriausiai minimas Hieronymas Piekarskis, buvęs katalikų kunigas, kuris su Zacijumi buvo vienas pirmųjų Radvilos kunigų Brastoje. Nuo 1558-ųjų rudens Lenkijos sinoduose jis sutinkamas kaip Radvilos valdų Bialoje kunigas, tarp kitko, jau pirmajame sinode 1558 m.

1554 m. gegužės 4 d. Pohibelio laiške pateikta labai įdomi informacija apie tai, kad tarp į Reformaciją pasukusio Radvilos dvariškių ir tarnų dominuoja valai: „Radvila turi įspūdingą dvarą, kuriame yra puikių moterų, daugiausiai valių, iš dalies tokie pat yra ir dvaro vyrai“²⁰.

XVI a. vokiečių kalbos vartosenoje žodis valai dažniausiai vartotas šiaurės italams įvardyti (rečiau galėjo būti taikomas ir prancūzams). „Italų“ reikšme žodžio forma buvo vartojama ir XVI a. lenkų (*włochy*), taip pat lietuvių kalboje (pvz., Daukšos postilėje *vlakai, Vlakuose*). Pohibelio informacija yra svarbi ir rodanti, kad italai Radvilos Juodojo dvare buvo reikšminga Lietuvos ir Lenkijos italizacijos proceso dalis. Radvilos dvaro sudėtį veikė karališkojo dvaro pavyzdys, kuriame, kaip jau minėta, nuo Bonos Sforcos karaliavimo pradžios buvo ypač didelė dalis italų²¹.

Iš įvairių liudijimų galima daryti išvadą, kad ankstyvuojų savo evangeliškosios Bažnyčios kūrimo laikotarpiu, kaip aukštas valstybės pareigūnas ir artimas karaliaus draugas Radvila Juodasis sykiu dalyvaudavo ir oficialiose bažnytinėse katalikiškose apeigose, tačiau pats jas laikė nebe religiniu aktu, o tik savo oficialia politine pareiga. 1556 m. birželio laiške iš Vilniaus vyskupui Hosijui Lukas Akvilinas (Aquilin) rašė: „Sieloje iš tiesų labai blogai jaučiuosi. Nes matau, kaip daugelis niekina krikščionių tikėjimą ir pamaldumą. Kai dėl Jo Karališkosios Didenybės, tai per visą Dievo Kūno šventės oktavą adoravo ir garbino Eucharistiją kaip įprasta, visuomet dalyvaudamas apeigose. Tačiau Vilniaus vaivada elgiasi tarsi beprotis, kuris savo širdyje taria: ten nėra Dievo, tai nenusipelno dieviškajam kūnui privalomos šlovės ir pagarbos. Dar daugiau – net ir dabar, per Kristaus kūno aukojimo pakylėjimą, jis nudelbia akis, žiūrėdamas žemyn. Kadangi dėl tokio pamišimo aš jam prikaišioju, jis nebėra su manim toks draugiškas kaip anksčiau“²².

Dainora Pociūtė, *Maištininkų katedros: ankstyvoji Reformacija ir lietuvių-italų evangelikų ryšiai*, Vilnius: Versus aureus, 2008, p. 203–211.

buvo įtartas antitrinitizmo erezija, žr.: sinodo protokolą, in: *Acta synodalia ecclesiarum Poloniae reformatarum/Acta synodów różnowierczych w Polsce*, 1, (1550–1559), ed. Maria Sypayło, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1966–1972, p. 265–267.

²⁰ B. Pohibelis kunigaikščiui Albrechtui, 1554 m. gegužės 4 d., Brasta, T. Wotschke, „Abraham Culvensis...“, p. 200.

²¹ D. Quirini-Popławska, *Działalność włochów w Polsce w połowie XVI wieku na dworze królewskim, w dyplomacji i hierarchii kościelnej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, 1973, p. 11–12.

²² L. Aquilinas S. Hosijui, 1556 m. birželio 9 d., Vilnius, *Stanisłai Hosii epistolae*, 2, p. 444. Nors remiantis šiais liudijimais negalima daryti kokių nors rimtesnių išvadų apie tai, kokia tuo laiku galėjo būti Radvilos Juodojo Eucharistijos samprata, tokios pastabos leistų spėti, kad ji galėjo būti artimesnė ne liuteroniškai, bet tuo metu Europoje protestantų sluoksniuose gana plačiai išplitusiai radikaliai Cvinglio (Zwingli), neigusio realaus Dievo kūno buvimą Eucharistijoje, sampratai. Cvinglistinių tendencijų yra ir pirmuosiuose 1553–1554 m. Brastos leidiniuose.